GRAMMATIKA, UNING QISMLARI. MORFOLOGIYA XAQIDA UMUMIY MA'LUMOT.

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti
Namangan filiali Maktabgacha va
boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasi
o'qituvchisi ***Madraximova Dilnoza Taxirovna***

Annotatsiya: Ushbu maqolada grammatika va uning asosiy qismlari — morfologiya hamda sintaksis haqida umumiy ma'lumot beriladi. Shuningdek, morfologiyaning tilshunoslikdagi o'rni, uning o'rganish obyekti, so'zlarning grammatik xususiyatlari, so'z turkumlari, grammatik shakllar va kategoriyalar haqida fikr yuritiladi. Morfologiyaning til tizimidagi ahamiyati hamda so'zlarning tuzilishi va grammatik xususiyatlarini o'rganishdagi roli yoritiladi. Maqola grammatika va morfologiya haqidagi nazariy bilimlarni kengaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: grammatika, morfologiya, sintaksis, so'z turkumlari, grammatik shakl, grammatik kategoriya, so'zning grammatik xususiyatlari, tilshunoslik.

Аннотатсия: В данной стате представлена общая информатсия о грамматике и её основных разделах — морфологии и синтаксисе. Кроме того, рассматриваются место морфологии в языкознании, объект её изучения, грамматические особенности слов, части речи, грамматические формы и категории. Освещаются значение морфологии в системе языка, а также её рол в изучении структуры слов и их грамматических особенностей. Статя направлена на расширение теоретических знаний о грамматике и морфологии.

Ключевые слова: грамматика, морфология, синтаксис, части речи, грамматическая форма, грамматическая категория, грамматические особенности слова, языкознание.

Abstract: This article provides general information about grammar and its main branches — morphology and syntax. It also discusses the role of morphology in linguistics, its subject of study, the grammatical features of words, parts of speech, grammatical forms, and grammatical categories. The article highlights the importance of morphology in the language system and its role in studying word structure and grammatical features. It aims to expand theoretical knowledge of grammar and morphology.

Keywords: grammar, morphology, syntax, parts of speech, grammatical form, grammatical category, grammatical features of words, linguistics.

Kirish

Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyatda axborot almashish, fikrni ifodalash va bilimlarni avloddan avlodga etkazishda muhim o‘rin tutadi. Tilning ichki tuzilishi, uning qonuniyatlari va grammatik xususiyatlarini o‘rganish tilshunoslik fanining asosiy vazifalaridan biridir. Shu nuqtayi nazardan, grammatika va uning tarkibiy qismlarini, xususan, morfologiyani ilmiy jihatdan o‘rganish nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Grammatika tilshunoslikning til qurilishi va uning grammatik qonuniyatlarini o‘rganuvchi muhim sohasi hisoblanadi. An’anaviy tilshunoslikda grammatika, asosan, morfologiya va sintaksis kabi ikki asosiy bo‘limga ajratiladi. Morfologiya so‘zlarning grammatik xususiyatlari, grammatik shakllari, so‘z turkumlari hamda grammatik kategoriyalarini o‘rgansa, sintaksis so‘z birikmalari, gaplarning tuzilishi va ular o‘rtasidagi sintaktik munosabatlarni tadqiq etadi. Mazkur bo‘limlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, tilning grammatik tizimini yaxlit holda anglash imkonini beradi.

Morfologiya grammatikaning muhim tarkibiy qismi sifatida so‘zlarning grammatik ma’nosi, shakli va o‘zgarish qonuniyatlarini o‘rganadi. Uning asosiy

tadqiqot obyektlari qatoriga mustaqil va yordamchi so‘z turkumlari, so‘zlarning morfologik tuzilishi, grammatik shakllar hamda grammatik kategoriyalar kiradi. Xususan, son, kelishik, egalik, zamon, mayl, nisbat va shaxs-son kabi grammatik kategoriyalarni o‘rganish tilning grammatik imkoniyatlarini chuqur anglashga yordam beradi. Morfologik hodisalarni tahlil qilish orqali so‘zlarning nutq jarayonida qanday shakllanishi, o‘zgarishi va boshqa birliklar bilan munosabatga kirishishi aniqlanadi.

Mavzuning dolzarbligi grammatika va morfologiyaning til tizimidagi o‘rnini ilmiy asosda yoritish, ularning o‘zaro munosabatini aniqlash hamda grammatik hodisalarning mohiyatini izohlash zarurati bilan belgilanadi. Ayniqsa, so‘z turkumlari, grammatik shakllar va kategoriyalarni tizimli o‘rganish til hodisalarini to‘g‘ri tahlil qilish, savodli yozish va nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, morfologik bilimlar tilni o‘qitish metodikasini takomillashtirish hamda lingvistik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish uchun ham nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi grammatika va uning asosiy qismlari haqida umumiy ilmiy tushuncha berish, morfologiyaning tilshunoslik tizimidagi o‘rnini belgilash hamda uning asosiy tadqiqot yo‘nalishlarini yoritishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun grammatika tushunchasining mohiyatini ochib berish, morfologiya va sintaksisning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflash, so‘z turkumlari, grammatik shakllar va kategoriyalarning ahamiyatini izohlash vazifalari belgilandi.

Tadqiqot obyekti sifatida grammatikaning umumiy tizimi, predmeti sifatida esa morfologiyaning asosiy tushunchalari, grammatik hodisalari va ularning til tizimidagi vazifalari belgilanadi. Mavzuni yoritishda tavsifiy tahlil, qiyoslash, umumlashtirish va ilmiy-nazariy manbalarni o‘rganish kabi usullardan foydalanish mumkin.

Maqolaning nazariy ahamiyati grammatika va morfologiyaga oid asosiy tushunchalarni tizimlashtirish, ularning o‘zaro bog‘liqligini ochib berish bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa olingan nazariy ma’lumotlardan ona tili ta’limi, grammatik tahlil va tilshunoslikka oid ilmiy izlanishlarda foydalanish imkoniyati bilan izohlanadi.

Grammatika haqida umumiy tushuncha.

Grammatika (grekcha *grammatike* – «xat sotish san’ati», *gramma* – «harf») – tilshunoslikning eng yirik va asosiy bo‘limlaridan biridir. U tilning qurilishi, so‘z o‘zgarishi, so‘z yasalishi va gap tuzilish qonuniyatlarini o‘rganadi.

Agar lug‘at boyligi (leksika) tilning «g‘ishtlari» bo‘lsa, grammatika ularni bir-biriga bog‘lab, bino (nutq) hosil qiluvchi «qorishma» hisoblanadi. Grammatikasiz alohida so‘zlar to‘plami hech qanday tugal ma’noni anglata olmaydi.

Grammatikaning asosiy xususiyatlari:

Umumiylik va mavhumlik: Leksika aniq bir narsa-predmetni anglatsa, grammatika umumiy qoidalarni ishlab chiqadi. Masalan, *kitob, daraxt, odam* so‘zlari turli narsalar bo‘lsa-da, grammatik jihatdan hammasi bir xil — «ot» turkumi va «kim? nima?» so‘rog‘iga javob bo‘lish xususiyati bilan umumlashadi.

Barqarorlik: Tilning leksikasi (so‘z boyligi) tez o‘zgaradi (yangi so‘zlar kiradi, eskilari chiqib ketadi). Ammo grammatik qurilish asrlar davomida juda sekin o‘zgaradi va barqaror bo‘ladi.

2. Grammatikaning tarkibiy qismlari.

An’anaviy tilshunoslikda grammatika **ikki asosiy qismga** bo‘linadi:

Morfologiya: So‘zlarning shaklri, ularning o‘zgarishi va so‘z turkumlarini o‘rganadi.

Sintaksis: So‘zlarning o‘zaro birikishi (so‘z birikmasi) va gap tuzilish qonuniyatlarini o‘rganadi.

E*slatma:* Ba’zan so‘z yasalishi (derivatsiya) ham grammatika tarkibida alohida bo‘lim sifatida qaraladi, ammo u ko‘pincha morfologiya va leksikologiya tutashgan joyda joylashgan.

3. Morfologiya haqida umumiy ma’lumot.

Morfologiya (grekcha *morphe* – «shakl», *logos* – «ta’limot, fan») — so‘zlarning grammatik shakllari, grammatik ma’nolari va so‘z turkumlari haqidagi ta’limotdir.

Morfologiyaning o‘rganish obyektlari:

Morfema: Tilning eng kichik ma’no anglatuvchi qismi (o‘zak va qo‘shimchalar).

Grammatik ma’no: So‘zning leksik (lug‘aviy) ma’nosiga qo‘shimcha ravishda yuklanadigan ma’no. Masalan, *«kitoblar»* so‘zida *kitob* – o‘qish uchun mo‘ljallangan narsa (leksik ma’no), *-lar* esa ko‘plikni anglatadi (grammatik ma’no).

Grammatik shakl: Grammatik ma’noni ifodalovchi vosita (qo‘shimchalar, yordamchi so‘zlar, urg‘u va h.k.).

So‘z turkumlari: So‘zlarning leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra guruhlanishi.

4. O‘zbek tilida so‘z turkumlari tasnifi.

Morfologiyaning eng katta mavzularidan biri bu so‘z turkumlaridir. O‘zbek tilida so‘zlar o‘zining ma’nosi, vazifasi va o‘zgarishiga ko‘ra **3 ta katta guruhga** (jami 12 ta turkumga) bo‘linadi:

Mustaqil so‘zlar.

Aniq leksik ma’noga ega, so‘roqqa javob bo‘ladi va gap bo‘lagi vazifasini bajaradi:

Ot (*kim? nima?*) — kitob, maktab, Alisher.

Sifat (*qanday? qanaqa?*) — qizil, shirin, katta.

Son (*nechta? qancha?*) — beshta, birinchi, ko‘p.

Olmash (mustaqil so‘zlar o‘rnida almashib keladi) — men, bu, kimdir.

Fe’l (*nima qildi? nima qilyapti?*) — o‘qidi, yozyapti, kelmoqchi.

Ravish (*qanday? qachon? qaerda?*) — tez, kecha, yuqorida.

Yordamchi so‘zlar.

Mustaqil leksik ma’noga va so‘roqqa ega emas, gaplarni yoki so‘zlarni bir-biriga bog‘lash yoki ularga qo‘shimcha ma’no berish uchun xizmat qiladi:**Ko‘makchi** (kelishik qo‘shimchalariga sinonim bo‘ladi) — bilan, uchun, kabi.

Bog‘lovchi (gap bo‘laklari va gaplarni bog‘laydi) — va, ammo, chunki.

Yuklama (so‘z va gaplarga qo‘shimcha ma’no tusi beradi) — -mi, -gina, faqat, xuddi.

Alohida olingan so‘z turkumlari.

Mustaqil so‘zlarga ham, yordamchi so‘zlarga ham kirmaydigan, his-tuyg‘u, buyruq yoki tovushga taqlidlarni bildiradigan so‘zlar:

Undash so‘zlar (his-tuyg‘u, chaqiriq) — voh, oh, eh, hoy.

Taqlid so‘zlar (tovush va holatga taqlid) — taq-tuq, yilt-yilt.

Modal so‘zlar (so‘zlovchining fikrga munosabati) — albatta, shekilli, afsus.

Xulosa.

Grammatika tilning tizimini saqlab turuvchi poydevor bo‘lsa, uning tarkibiy qismi bo‘lgan **morfologiya** so‘zlarning ichki qurilishi va ularning turkumlanishini tartibga soladi.

Morfologiya qoidalarini yaxshi bilish nutqning to‘g‘ri, tushunarli va adabiy til me’yorlariga mos bo‘lishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Morfologiya” (A. Hojiyev va boshqalar) — Bu o‘zbek tili morfologiyasi va grammatikasi bo‘yicha eng asosiy va mukammal akademik manbalardan biridir.

2. “O‘zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya” (O‘zFA Til va adabiyot instituti) — So‘z turkumlari, grammatik ma’no va shakllar tizimi ilmiy va batafsil yoritilgan bosh manba

3. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (G‘. Abdurahmonov, S. Mamajonov) — Tilshunoslik fakultetlari uchun darslik. Grammatikaning umumiy masalalari va morfologiya bo‘limi juda sodda va tizimli tushuntirilgan.

4. “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” (A. Hojiyev) — Ma’ruzada uchraydigan *morfema, grammatik ma’no, fleksiya, analitizm* kabi terminlarning aniq ilmiy ta’riflarini topish uchun juda foydali.

5. “O‘zbek tili” (R. Ikromova, D. Muhamedova, D. Toshova) — Oliy ta’lim muassasalarining nofilologik yo‘nalishlari uchun grammatika va morfologiya asoslarini qisqa va lo‘nda o‘rgatuvchi qo‘llanma.